Sévane Garibian (dir.), “La mort du bourreau : réflexions interdisciplinaires sur le cadavre des criminels de masse”

Paul Bernard-Nouraud

Traducteur : Anneleen Spiessens

Édition électronique

URL : <https://journals.openedition.org/temoigner/7594>

DOI : 10.4000/temoigner.7594

ISSN : 2506-6390

Cet article est une traduction de :

Sévane Garibian (dir.), “La mort du bourreau. Réflexions interdisciplinaires sur le cadavre des criminels de masse” - URL : <https://journals.openedition.org/temoigner/7538> [fr]

Éditeur :

Éditions du Centre d'études et de documentation Mémoire d'Auschwitz, Éditions Kimé

Édition imprimée

Date de publication : 2 avril 2018

Pagination : 132-133

ISBN : 978-2-930953-06-9

ISSN : 2031-4183

Référence électronique

Paul Bernard-Nouraud, «Sévane Garibian (dir.), “La mort du bourreau : réflexions interdisciplinaires sur le cadavre des criminels de masse”», *Témoigner. Entre histoire et mémoire* [Online], 126 | 2018, Online op 24 janvier 2022, geraadpleegd op 04 février 2022. URL: <http://journals.openedition.org/temoigner/7594> ; DOI: <https://doi.org/10.4000/temoigner.7594>

Ce document a été généré automatiquement le 4 février 2022.

Tous droits réservés

Sévane Garibian (dir.), "La mort du bourreau : réflexions interdisciplinaires sur le cadavre des criminels de masse"

Paul Bernard-Nouraud

Traduction : Anneleen Spiessens

RÉFÉRENCE

Sévane Garibian (dir.), *La mort du bourreau : réflexions interdisciplinaires sur le cadavre des criminels de masse*, Parijs: Pétra, 2016, 291 p.

- 1 'La mort du bourreau', 'De dood van de beul.' De titel beschrijft iets *enorms*, iets wat letterlijk buiten de norm valt: iemand wordt gedood, of sterft, maar diens dood kan op geen enkele manier de enormiteit van de gepleegde misdaden bezweren of er een tegenwicht voor vormen. Misschien leidt deze dood, *a fortiori* wanneer ze opzettelijk is toegebracht, wel juist tot meer vertwijfeling bij de slachtoffers. De dood laat hen ontredderd achter, al was het maar omdat iedereen weet dat zelfs het alternatief of het voorafgaande, namelijk een eerlijk en correct proces (wat overigens een uitzondering is in de geschiedenis van de twintigste eeuw), het onherstelbare niet kan herstellen. Een proces kan wel het startpunt vormen voor het schrijven van de geschiedenis en een plaats bieden waar slachtoffers kunnen spreken of gewoon aanwezig zijn – waar hun aanwezigheid, hun *zijn*, eindelijk van tel is. Een proces zet bovendien aan tot reflectie, in plaats van de pure razernij die zich soms richt op het lichaam van de beul, zoals in de onmiddellijke en ceremoniële strafuitvoering. Die reflectie is nodig omdat er veelal een vaag gevoel heerst van een gemiste kans, een tekortkoming, die als dubbel effect heeft dat de dictator enerzijds herleid wordt tot zijn lichaam, ontdaan van zijn charisma, maar anderzijds weer mens tussen de mensen wordt, met het risico dat hij als een soort van slachtoffer wordt aanzien. Immers, wanneer we horen dat iemand werd gefolterd, gefusilleerd of opgehangen, denken we al snel aan zijn lijden – niet aan dat van zijn slachtoffers – en vergeten we haast, een enkel ogenblik, dat hij één van die tirannen

was die Étienne de la Boétie '*mange-peuples*' noemde. Om te kunnen luisteren naar het verhaal van hun terechtstelling zonder dat essentiële aspect te vergeten, moet paradoxaal genoeg de rede de emotie intomen, zelfs verwerpen, en dus het doden van een mens dulden, hoe verwerpelijk dat idee ook is. *La Mort du bourreau* gaat niet meteen in op deze kwestie. Niet dat de auteurs die uit de weg gaan, want alle bijdragen in het werk hebben het er onrechtstreeks over, maar omdat het fundamenteel onmogelijk is om er verder op in te gaan. Het is een onoplosbare kwestie, en ook een beetje onmenselijk. De vraag van Antoine Garapon in het voorwoord – 'wat doe je met een lichaam waarover je niet kunt oordelen?' (15) – verwijst wel naar een 'andere niet geformuleerde gedachte, een "taboe in het taboe"' (23), zoals Sévane Garibian het juist verwoordt in haar inleiding op de verzamelde teksten. In plaats van de vraag rechtstreeks te beantwoorden zien de verschillende auteurs zich genoodzaakt haar telkens opnieuw en anders te stellen, meer specifiek in rechtstermen. Op die manier brengen ze de kwestie terug naar de maatschappelijke sfeer waaruit de beulen haar hebben onttrokken. De verschillende case studies in het boek stellen de volgende vragen: Hoe sterft de beul? Wie doodt hem, als hij geen natuurlijke dood sterft? Wie heeft de macht, de legitimiteit of het recht om dat te doen? (Dat zijn inderdaad drie verschillende vragen.) Wat gebeurt er, uiteindelijk en bovenal, met zijn lichaam? Hiermee verwijs ik naar de ondertitel van het boek: '*Réflexions interdisciplinaires sur le cadavre des criminels de masse*', 'Interdisciplinaire reflecties op het lijk van de massamoordenaar'.

- 2 Het hoofdstuk van Nicolas Patin is gewijd aan het lot van de 'ambtenaren van de genocide' (163), een honderdtal lokale verantwoordelijken in de gebieden die bezet waren door de nazi's. Het proces van Neurenberg, waar de hoge functionarissen van het Derde Rijk werden berecht en 10 van de 24 beschuldigen in 1946 effectief werden terechtgesteld, roept het probleem op van het doden zelf en het lot van het stoffelijk overschot. De geallieerden hadden liever niet dat de schuldigen voor het vuurpeloton werden gebracht, maar dat ze werden opgehangen zoals andere criminelen (Hermann Göring wist aan die straf te ontkomen door zelfmoord te plegen nadat hij bezwaar had gemaakt tegen het vuurpeloton). Bij een schandelijk publiek bestaan dat bovendien publiekelijk was berecht, hoort een schandelijke dood, 's nachts achter gesloten deuren. Maar die onzichtbare dood gaf al snel aanleiding tot geruchten en vertelsels. Om daar een einde aan te maken werden uiteindelijk de foto's van de elf lijken (waaronder ook dat van Göring) aan de pers overgemaakt. De kranten uit die tijd mochten zelf beslissen of ze het beeldmateriaal zouden publiceren. In *Le Monde* van 26 oktober 1946 maakt Raymond Millet de volgende ironische opmerking bij de foto's: 'Wat een verheven beeld geven deze bloedende en opgezwollen hoofden, met de strop om de nek [...], van de menselijke rechtspraak.' In de slotzin lezen we berusting: 'Een walgelijke misdaad vraagt om een weerzinwekkende boetedoening, het zij zo.' (173) De 'het zij zo' verradt de mislukking van de rechtspraak en dus ook van het denken dat zich, bij gebrek aan beter en uit noodzaak in haar confrontatie met het absolute kwaad, dan maar beperkt tot het principe 'oog om oog, tand om tand'. Alsof de explosie van de gruwel datgene wat haar in bedwang moest houden, namelijk de rechtspraak, teruggedrijft naar haar eigen primitieve instincten. Twee factoren zijn verantwoordelijk voor de ommekeer: enerzijds het feit dat de beschuldigde werd gereduceerd tot zijn dode lichaam, namelijk een onbeweeglijk beeld, anderzijds het feit dat dit beeld werd ontdebeld door de foto ervan, die precies onderstreept dat het beeld levenloos is en tot het verleden behoort. Sowieso roept het dode lichaam van de beul vragen op, zo

voert Nicolas Patin aan, omdat het nieuwe beeld op een bepaalde manier een voortzetting kan zijn van het beeld dat de beul bij leven voor zichzelf had gecreëerd. Zijn aanwezigheid kan storend zijn, als zijn graf een plaats van verheerlijking wordt en hijzelf een martelaar. Maar ook zijn afwezigheid is mogelijk problematisch, wanneer hij als een geest blijft 'rondspoken in de collectieve verbeelding' (178).

- 3 Karine Ramondy vertelt in haar bijdrage wat er gebeurde met de lichamen van twee Afrikaanse leiders en bestudeert de symboliek erachter. De eerste is Jean-Bedel Bossaka die bijna 15 jaar lang, tot in 1979, president en later keizer was van Centraal-Afrika. Na zijn dood werd hij in 1996 begraven in zijn voormalige paleis. De tweede is Idi Amin Dada. Hij regeerde als dictator over Oeganda in de jaren zeventig en werd in exil in Djedda begraven. De ziel van de Oegandese tiran is daardoor gedoemd om voor eeuwig rond te zwerven, terwijl het lichaam van Bossaka in zekere zin erfgoed is geworden. Bossaka kreeg in 2010 eerherstel van president François Bozizé, hoewel het proces uit 1986 de mythe rond zijn persoon serieus had ondergraven. Uit de staat van het graf van de Centraal-Afrikaanse despoot kunnen we wel opmaken dat hij als verliezer van de geschiedenis wordt aanzien. Hoewel het hier om een heel andere zaak gaat, kunnen we toch een parallel trekken met de begraafplaats van Augusto Pinochet, die verloren ligt in de cannabisvelden op één van zijn voormalige eigendommen in Chili.
- 4 Omwille van de 'doodsband' (111) tussen de twee extreemrechtse dictators vergelijkt Rosa Ana Alija Fernández de dood van Pinochet met die van Francisco Franco. Franco's lichaam werd maandenlang kunstmatig in leven gehouden, een situatie die Fernández interpreteert als een ware 'metafoor voor de noodzaak om een zieltogend regime ten alle koste in leven te houden' (114). De begraafing van het lichaam in het gigantische grafmonument in de Vallei van de Gevallen verdeelt Spanje tot op vandaag. Toch zijn de echte spoken de republikeinse strijders en politieke opposanten wiens lichamen indertijd anoniem zijn begraven, en dat nog steeds zijn. Sommigen onder hen hebben zelfs moeten meebouwen aan het mausoleum van de tiran, dat net als de crypte van Benito Mussolini in Italië massa's bezoekers blijft trekken. Zoals Mouammar Kadhafi 66 jaar later (bijdrage van Muriel Montagut) kende de fascistische leider een gewelddadige dood, waarna hij door het Milanese volk op een zo mogelijk nog gewelddadiger wijze werd vernederd. Volgens Didier Musiedlak hebben die gebeurtenissen bijgedragen tot de verering van het lichaam door fascistische volgelingen die het in 1957, twaalf jaar na de executie, teruggaven aan de weduwe van de Duce.
- 5 Ook al wordt het nog onderhouden en vereerd door een steeds kleiner wordende groep van voormalige getrouwen, het graf van Pol Pot in Cambodja is een verliezersgraf en heeft in dat opzicht toch meer weg van dat van Bokassa. Anne Yvonne Guillou ontmoette mensen ter plaatse die vandaag met weemoed terugdenken aan Democratisch Kampuchea en maakt een gedetailleerde analyse van de symbolische 'doodsloopbaan' (84) van Pol Pot. De veelheid aan symbolen vormt een ideale kweekbodem voor de gekende processen van mythevorming. Ze geeft echter ook makkelijk aanleiding tot intellectualisering en, via overhaaste associaties van ideeën, redeneringen en denkbelden, tot historisch onjuiste conclusies en amalgamen. Anne Yvonne Guillou geeft nergens toe aan die verleiding, terwijl Ana Arzoumanian zich eraan bezondigt vanaf de eerste regels van haar artikel over het proces en de dood van Saddam Hoessein. De auteur lijkt haar hele betoog te construeren op ongefundeerde stellingen: voor haar relaas van de historische feiten en de slachtoffertol bij de verschillende conflicten in Irak tussen 1980 en 2000 ontbreken de bronnen, terwijl ze

haar bronnen verkeerd gebruikt om vergelijkingen te maken. In plaats van haar argumenten uit te werken, trekt de auteur meteen conclusies, zodat haar betoog overtuigingskracht mist.

- 6 De analyse van Arzoumanian vormt echter een uitzondering en staat in schril contrast met de andere bijdragen. Hoe scherp de auteurs soms ook uit de hoek komen, alle hoofdstukken in *La Mort du bourreau* zijn coherent en vormen samen een mooi geheel. Het boek mag dan niet uniek zijn in zijn soort, het telt zeker als een standaardwerk. Met name de analyses van de juristen geven het een grote kracht, al was het maar omdat ze het strikt juridische veld overstijgen. Zo weet Élodie Tranchez in haar proloog een uitzonderlijk heldere toelichting te geven bij de kwestie van de tirannendood in het internationale recht. Ook het stuk van Frédéric Mégret over de moord op Osama Bin Laden is een toonaangevend voorbeeld in dit onderzoeksdomein.
- 7 De aanleiding voor de juridische analyse van Mégret is het grote verschil in beeldverslaggeving tussen enerzijds de over-zichtbaarheid van de aanslagen van 11 september 2001 en anderzijds de onzichtbaarheid van de moord op de opdrachtgever op 2 mei 2011, die dan weer werd gecompenseerd door het mediadiscours en later fictie (de film *Zero Dark Thirty* van Kathryn Bigelow). Zijn 'eerste indruk', zo schrijft Mégret, 'is dat de moord op de terrorist een hyper-juridische gebeurtenis is geworden die het inherente geweld van het recht weerspiegelt' (251) maar ook het iconografische onevenwicht verklaart. De kwestie van het beeld, zo essentieel in de context van terrorisme, loopt als een rode draad doorheen de tekst. Mégret onderzoekt verder de grenzen van het rechtssysteem: Bin Laden is een ongewoon figuur omdat hij geen staatshoofd is (in tegenstelling tot de andere beulen in het boek), 'en dus onrechtstreeks het monopolie van staten op legitiem geweld in twijfel trekt'. Als 'niet-staatsgebonden actor die elke vorm van staatsorganisatie verwerpt' dringt de vergelijking zich op met die andere 'vijand van de mensheid', namelijk de piraat. Het verschil is echter dat de Al-Qaida-terrorist toch een 'vorm van niet-staatsgebonden imperialisme' aanhangt (264).
- 8 In die zin vormt het hedendaagse terrorisme een uitdaging voor de juridische autoriteit die de staat is, en dwingt ze ons kritisch na te denken over de status van de uitzondering in het rechtssysteem, over de logica en het doel ervan. 'Aan de ene kant kunnen we proberen om de uitzondering in te bouwen in het rechtssysteem om het allesomvattende karakter ervan te bewaren, maar dat gaat ten koste van haar interne structuur', zo waarschuwt de auteur. 'Aan de andere kant kunnen we de uitzondering buiten het recht houden om de puurheid ervan te bewaren, maar dat gaat dan weer ten koste van haar onderworpenheid aan geweld.' (271) Gezien het dilemma is het misschien wenselijk dat het initiatief voor de hervorming uitgaat van die schakel die altijd ontbreekt in een terroristisch netwerk – een 'staat zonder staat' –, namelijk: de samenleving zelf. (We merken op dat de zogenaamde 'Islamitische Staat' zowel het eerste als het tweede simuleert, maar dat die in het beste geval slechts een illusie kan creëren van het tweede, ook op de lange termijn. De organisatie kan onmogelijk veinzen een solide samenleving op te bouwen. Dat stemt tot nadenken over de manier waarop je een samenleving kunt behoeden voor instabiliteit, aangezien Machiavelli de 'staat' er precies uit wilde halen.)
- 9 Na de lectuur van *La Mort du bourreau* kan de lezer niet anders dan besluiten dat de staatsinstellingen die de behoeders zijn van de rechtspraak moeite hebben om een vuist te maken tegen uitzonderlijke misdadigers. Het geval van Slobodan Milošević, het

onderwerp van de bijdrage van Florence Hartmann, is hier een goed voorbeeld van. '1800 uren lang tijdens de zittingen', zo schrijft ze, 'heeft Milošević zich aanhoudend onttrokken aan de beschuldigingen. Met zijn dood heeft hij zich onttrokken aan het oordeel.' (141) De zelfmoord van de beschuldigde betekende inderdaad dat het Joegoslaviëtribunaal de gerechtelijke procedure moest opschorten, het proces moest stopzetten en daarmee ook de herinneringsconstructie die met het proces gepaard ging. In de geschiedenis van de rechtspraak zweeft het dode lichaam van Milošević nu tussen schuld en niet-schuld, en die positie is nadelig voor de geschiedenis van de mens, die de man wel degelijk schuldig heeft bevonden.

- 10 Er zijn ook daden die weliswaar niet bepaald daden zijn van gerechtigheid, maar toch op een bepaalde manier *juist* zijn. Soghomon Tehlirian, een jonge overlevende van de Armeense genocide en getuige van de moord op zijn gezin, vermoordde in 1921 Mehmet Talaat Pasja, die twee jaar eerder was veroordeeld voor de uitroeiing van het Armeense volk en zich had verscholen in Berlijn. Tehlirian werd niet schuldig bevonden door het tribunaal van de Duitse hoofdstad, zo stelt Sévane Garibian, 'met als impliciete motivering dat de man niet over een vrije wil beschikte op het moment van zijn daad, wat verklaard kon worden door de gruwel die hij had gezien en ondergaan' (207). Of dat nu werkelijk zo was of niet, het tribunaal had geluisterd naar de moordenaar van de beul en naar de 'mysterieuze uitspraak' van Armin Theophil Wegner, een Duitse ooggetuige van de gebeurtenissen uit 1915: 'niet de moordenaar, maar zijn slachtoffer is schuldig!' (208) En dat was niet alleen correct, het was ook juist.
- 11 Die omkering vinden we aanvaardbaar omdat het geweld in dit geval niet wordt gepleegd door een staatsvertegenwoordiger, en dat de daad dus geen verband houdt met het staatsgeweld van de beul (want met uitzondering van Bin Laden waren alle beulen waarvan sprake in het boek staatshoofden). Het is met andere woorden het geweld van een verliezer. Een wraakoefening, zeker en vast, maar dan een die juist aanvoelt, om niet te zeggen: rechtvaardig. Temeer omdat dankzij het proces de dader een plek krijgt om zijn verhaal te vertellen, een platform voor het lijden dat hem naar het pistool deed grijpen. Dat doet vermoeden dat er zoiets bestaat als een legitieme wraak, een die erkend moet worden door de mensen die samen een maatschappij vormen en niet zozeer door de overheidsinstellingen, die zich de actie al gauw zullen toe-eigenen, of door denkers die haar proberen te rechtvaardigen. Zo'n legitieme wraak is dan een vorm van verzet tegen de straffeloosheid en het vergeten.